

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9

В. Г. Панок <http://ORCID.org/0000-0003-1421-0554>,
І. І. Ткачук <http://ORCID.org/0000-0002-3099-3491>,
В. Д. Острова <http://ORCID.org/0000-0003-3804-8942>,
Н. В. Лунченко <https://ORCID.org/0000-0002-4926-7115>,
Ю. С. Бондарук <http://ORCID.org/0000-0001-9162-1811>

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, КОТРИ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

Наведено результати проведеного у 2016–2018 рр. дослідження науково-методичних засад надання соціально-педагогічної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів. Автори дослідження – співробітники лабораторії прикладної психології освіти Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України (далі – Центр) – на основі аналізу теорій соціально-психологічної адаптації, її видів та стадій, сутності та змісту, теоретичних джерел із проблем психічної травматизації, вивчення феномена «резилієнс» як процесу опанування людиною стресовими і травмуючими подіями, психологічними наслідками травматичного стресу та аналізу поняття «соціально-психологічна допомога» визначили мету та завдання діяльності працівників психологічної служби з надання психолого-педагогічної допомоги дітям в умовах закладу освіти. Розроблено процедури та методики моніторингу процесу соціальної адаптації постраждалих і їхніх сімей.

У 2016 р. за підтримки МОН України проведено всеукраїнський моніторинг «Діяльність працівників психологічної служби з надання допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму і бойових дій на Сході України». Емпіричні дані висвітлили потенціал закладів освіти та психологічної служби системи освіти України щодо ефективної психосоціальної підтримки дітей, постраждалих внаслідок військового конфлікту, створено комплексну модель такої підтримки. Для вирішення методичних аспектів реалізації моделі психосоціальної підтримки розроблено низку методичних матеріалів. У висновку наголошено на доцільності розширення наукових пошуків у цьому напрямі та пролонгації дослідження в 2019–2021 рр. на тему «Науково-методичне забезпечення діяльності працівників психоло-

© В. Г. Панок, І. І. Ткачук, В. Д. Острова, Н. В. Лунченко, Ю. С. Бондарук

гічної служби з надання допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій».

Ключові слова: психічна травматизація, соціально-психологічна адаптація, життєстійкість/стресостійкість, психосоціальна підтримка, безпечне середовище в дитячому колективі.

П о с т а н о в к а п р о б л е м и т а ї ї а к т у а л ь н і с т ь. Починаючи з 2014 р. і донині Україна переживає складну соціально-політичну ситуацію. Тривають бойові дії на Сході країни, не зменшується потік внутрішніх переселенців із Донецької та Луганської областей і Криму. Станом на 26 лютого 2018 р. (за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та Київської міської державних адміністрацій) на облік взято 1 490 085 переселенців, або 1 215 164 сім'ї, з них 215 464 – дітини.

За даними моніторингової місії ООН з прав людини, в Україні під час конфлікту на Донбасі загинуло 9940 осіб, ще 23 455 були поранені.

Моніторинг під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій області оприлюднив такі дані – майже 40 % дітей віком 7–12 років та більше половини дітей віком 13–18 років стали безпосередніми свідками подій, пов'язаних з війною. Відповідно, 13 % та 22 % з них бачили бої та сутички; 4 % і 15 % – побиття знайомих людей; 6 % та 5 % стали свідками погроз застосування зброї; 76 % дітей віком 7–12 років та 43 % підлітків 13–18 років відчували страх у подібних ситуаціях.

Психічна травматизація, відсутність у дитини можливості задовольнити базову потребу в безпеці, порушення стабільної картини світу може призвести до важких відтермінованих наслідків, таких, як депресивні стани, втрата віри в себе, втрата життєвої перспективи тощо (А. Аллен, С. Блум, І. Борднік, А. Венгера, Д. Джонсон, В. Дубровіна, С. Ільїна, О. Лазебна, Н. Лисіна, Т. Магомед-Емінов, М. Мазур, Л. Михайлова, Я. Овсяннікова, М. Падун, Ю. Семінова, Д. Сміт, І. Мамайчук, Н. Тарафіна, М. Решетніков, К. Хорні, К. Флейк-Хопсон, В. Фрус та ін.). Тож роль працівників психологічної служби у системі освіти під час надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги особливо значуща. Для багатьох працівників психологічної служби надання такої допомоги постраждалим є новим видом діяльності. Звідси – актуальність соціального замовлення на розроблення методичних матеріалів для соціальних педагогів, практичних психологів і вчителів зі згаданої проблеми.

М е т а с т а т т і – аналіз результатів дослідження (2016–2018 рр.) науково-методичних засад надання соціально-педагогічної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів.

В и к л а д о с н о в н о г о м а т е р і а л у. Під час дослідження вирішувались такі завдання:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми та вивчення досвіду діяльності соціальних педагогів закладів освіти і волонтерів визначити найактуальніші напрями організаційно-методичного забезпечення адаптації і соціальної реабілітації постраждалих.

2. Розробити процедури та методики моніторингу процесу соціальної адаптації постраждалих та їхніх сімей.

3. На основі одержаних результатів та вивчення передового досвіду підготувати методичні розробки і методичні рекомендації для соціальних педагогів, прак-

тичних психологів і вчителів й забезпечити їх упровадження у практику роботи закладів освіти різного типу.

На першому етапі дослідження проаналізовано теорію соціально-психологічної адаптації, її види та стадії, сутність і зміст (І. Албегова, Ю. Александровський, Б. Ананьєв, П. Анохін, Л. Анциферова, Ф. Березін, Г. Балл, А. Брушлінський, О. Захаров, О. Коқун, О. Леонт'єв, Г. Ложкін, Б. Ломов, М. Макаренко, В. Медведєв, Ж. Піаже, Є. Підчасов, А. Реан, С. Рубінштейн, О. Солодухова, В. Слюсаренко, Т. Хомуленко, Т. Яценко та ін.).

Визначено показники успішної та незадовільної адаптації особистості у спільноті. З'ясовано, що під час соціально-психологічної адаптації психолог та соціальний педагог, працюючи з різними психологічними станами вимушених переселенців, має допомогти їм сприйняти зміни та полегшити пристосуватися до нового соціального середовища, націлити на нові життєві перспективи. Особливої уваги потребують діти та підлітки, оскільки їм психологічну та соціально-педагогічну допомогу треба надавати з урахуванням вікового, фізичного і психічного розвитку, стану фізичного і психічного здоров'я.

Аналіз проблем психічної травматизації (А. Аллен, С. Блум, І. Борднік, А. Венгера, Д. Джонсон, В. Дубровіна, С. Ільїна, О. Лазєбна, Н. Лисіна, Т. Магомед-Емінов, М. Мазур, Л. Михайлова, Я. Овсяннікова, М. Падун, Ю. Семенова, Д. Сміт, І. Мамайчук, Н. Тарабрїна, М. Решетніков, К. Хорні, К. Флейк-Хопсон, В. Фруе та ін.), вивчення феномена «резилієнс» як процесу опанування людиною стресовими і травмуючими подіями, психологічними наслідками травматичного стресу (С. Богданов, Р. Г'єстад, Л. Гупта, Е. Дирегров, Ш. Перрен, Г. Сельє, П. Сміт, О. Тімченко, В. Чорнобровкіна, У. Юле та ін.) та всебічний розгляд поняття «соціально-психологічна допомога», яке більшість дослідників та практиків інтерпретують як вид професійної діяльності, в основі якого лежить система суб'єкт-суб'єктних зв'язків між особистістю, котра переживає складну життєву ситуацію, та профільним фахівцем, націленого на забезпечення емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини чи спільноти у складних життєвих обставинах, які виникають у ході особистісного чи соціального буття (В. Панок, Т. Титаренко, О. Бондаренко та ін.), допомогло визначити мету та завдання діяльності з надання психолого-педагогічної допомоги дітям в умовах закладу освіти.

Головною метою корекційно-розвивальної психолого-педагогічної роботи щодо допомоги дитині, котра опинилась у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій, є сприяння збереженню її в статусі продуктивного суб'єкта діяльності, особистості та індивідуальності, здатної до позитивної взаємодії зі світом, людьми і собою.

Реалізують згадану мету шляхом вирішення таких завдань:

- сприяння стабілізації емоційного стану та раціональному сприйняттю своєї життєвої ситуації;
- формування конструктивних способів вирішення складних життєвих ситуацій;
- активізація процесів самопізнання, самоприйняття, саморегуляції і самоконтролю;
- надання допомоги в побудові позитивного образу майбутнього;
- сприяння взяттю на себе відповідальності за власне майбутнє;
- розвиток соціальної компетентності та соціальної активності, оволодіння стратегіями успішної поведінки;
- формування спрямованості на особистісний розвиток і соціальну самореалізацію.

Характеризована вище психолого-педагогічна допомога травмованим дітям передбачає також роботу з педагогами та батьками а це: підвищення рівня соціально-психологічної компетентності батьків та педагогів; сформованість у батьків і педагогів навичок психологічної підтримки дитини [6].

Доведено, що одним з найважливіших засобів соціальної і психологічної реабілітації учнів старшої школи працівниками психологічної служби закладів освіти є психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення зазначеної категорії учнівської молоді.

З'ясовано, що названий вище супровід треба вибудовувати з урахуванням особливостей ситуації, в якій опинилися старшокласники: його метою має бути не так вибір конкретного місця роботи, як формування психологічної готовності до самостійного життя, спрямованості на особистісний розвиток і соціальну реалізацію, розвиток соціальної компетентності та соціальної активності, прийняття на себе відповідальності за власне майбутнє, спрямованість на професійну успішність і соціальні досягнення.

На основі теоретичного аналізу проблеми особистісного і професійного самовизначення старшокласників, котрі опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів, виявлено і схарактеризовано рівні їхньої сформованості, готовності до особистісного і професійного самовизначення: високий, середній, низький. Створено діагностичну програму визначення ступеня сформованості спрямованості старшокласників, які опинились у складних життєвих обставинах, на успішне професійне майбутнє. Програма має три блоки: когнітивний, мотиваційний і діяльнісно-результативний [11].

Розроблено також процедури та методики моніторингу процесу соціальної адаптації постраждалих та їхніх сімей. Оцінювання ресурсного потенціалу уможливує уточнення запиту постраждалого на конкретний вид допомоги, визначення суб'єктів цієї допомоги (соціальні служби, медичні установи, навчальні заклади тощо), дає змогу з'ясувати окремі аспекти життєвої ситуації респондента, які оптимізують процеси адаптації до нових умов існування, та забезпечити ефективну інтеграцію в суспільні процеси на новому місці проживання [8].

У 2016 р. за підтримки МОН України проведено всеукраїнський моніторинг «Діяльність працівників психологічної служби з надання допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму і бойових дій на Сході України».

На другому етапі наукового дослідження узагальнено дані, отримані під час цього моніторингу, які показали таке: основними цільовими групами у роботі фахівців психологічної служби стали: діти і сім'ї учасників АТО (більше 48 тис. осіб – а це майже 33 % від загальної кількості тих, хто звернувся за допомогою), учні і студенти ВПО (більше 43 тис. осіб – це майже 30 %), батьки учнів ВПО (більше 31 тис. осіб – майже 21 %). Загалом допомогу від практичних психологів і соціальних педагогів отримали більш як 145 тисяч потребуючих [1].

У 2017 р. під час реалізації низки проектів психосоціальної допомоги дітям на Сході України здійснено моніторингові дослідження в Донецькій та Луганській областях. На основі узагальнення емпіричних даних виявлено потенціал закладів освіти та психологічної служби системи освіти України щодо ефективної психосоціальної підтримки дітей, постраждалих внаслідок військового конфлікту, створено комплексну модель такої підтримки. В основу моделі покладено концепцію «безпечної школи» (англ. *safe school*), яка з'явилася через необхідність адаптації навчального процесу до потреб дітей із психічною травмою і набула розповсю-

дження у країнах Західної Європи та Північної Америки. Згадана модель описує механізм перенаправлення дитини та має три рівні допомоги [4; 9].

Аналіз результатів фокусованих групових інтерв'ю у професійно-технічних навчальних закладах, показав, що, надаючи соціально-психологічну допомогу дітям, котрі опинились у складних життєвих обставинах, перед практичними психологами постають кілька нетипових чинників. Це, зокрема, низький рівень розвитку учнів, директивність у стилі викладання, відсутність інновацій, високий рівень професійного вигорання у педагогів тощо [5].

На третьому етапі дослідження для вирішення методичних аспектів реалізації моделі психосоціальної підтримки дітей, постраждалих внаслідок військового конфлікту, розроблено низку методичних матеріалів.

Засоби психолого-педагогічної допомоги психічно травмованим дітям розглянуто в методичних рекомендаціях з питань подолання дитячої психотравми. Проаналізовано види травматизації, чинники розвитку та ознаки психотравми, надано рекомендації щодо першої психологічної допомоги. Питання переживання горя дітьми виокремлено як особливий вид психотравми [6].

Для забезпечення працівників психологічної служби сучасними інноваційними технологіями роботи з надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту – підготовлено практичний посібник. В ньому окреслено основні підходи до роботи з дітьми і сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів, а також надано матеріали для роботи практичного психолога, соціального педагога (технології, які можна застосовувати у практичній діяльності, тренінгові заняття, окремі вправи тощо) [2].

Практичні психологи і соціальні педагоги з педагогічними працівниками підготували методичні матеріали з таких питань: створення безпечного середовища в дитячому колективі; допомога дітям у налагодженні безконфліктного спілкування з однолітками шляхом формування в них культури конструктивної поведінки в конфлікті; запобігання втягненню дітей у небезпечні квести, шляхи реагування в разі виявлення таких випадків [7; 9].

На реалізацію моделі психосоціальної підтримки дітей, постраждалих внаслідок військового конфлікту, спрямовано такі корекційно-розвиткові програми:

- програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку «Безпечний простір»;
- програми психосоціальної підтримки для учнів, батьків учнів і педагогічних працівників ПТНЗ;
- програма психолого-педагогічного супроводу особистісного і професійного самовизначення старшокласників, які опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів [4; 5; 11].

Досліджуючи ефективність програми «Безпечний простір», порівнювали результати опитування дітей до ($n=767$) і після проходження програми ($n=316$). Вони показали позитивні зміни за кількома важливими критеріями, а саме: зменшення рівня психосоціального стресу в чотири рази та зменшення рівня гіперактивності дітей у два рази.

Підготовлено й методичні рекомендації щодо психолого-педагогічного супроводу особистісного і професійного самовизначення старшокласників, які передбачають формування в них системи базових характеристик, потрібних для успішного планування, коригування і реалізації перспектив власного особистісного і професійного розвитку [11].

Результати наукового дослідження опубліковано у практичному посібнику (2), методичних рекомендаціях (4), статтях у фахових виданнях, що входять до наукометричних баз даних (9), у тому числі в чотирьох міжнародних виданнях; матеріалах конференцій (9).

Центром організовано та проведено 14 наукових масових заходів (зокрема, одна конференція, шість наукових та науково-практичних семінарів, круглий стіл та ін.).

Упродовж 2016–2018 рр. Центр співпрацював із міжнародними та вітчизняними громадськими організаціями, а саме: з Європейським Союзом, Дитячим Фондом ООН (ЮНІСЕФ), Представництвом *International Medical Corps* в Україні, Громадською організацією «Ла Страда-Україна», Данською радою у справах біженців в Україні, Чеською гуманітарною організацією «Людина в біді» (*People in Need*), Німецькою гуманітарною організацією «*Arche noVa*», Громадською організацією «Інститут миру і порозуміння». Наукові працівники взяли участь у 12 проектах. Публікації, підготовлені у рамках міжнародних проектів вміщено в чотирьох навчально-методичних посібниках, навчальній програмі, трьох методичних рекомендаціях.

За поданням Відділення психології, вікової фізіології та дефектології (квітень 2017 р.) постановою Президії НАПН України від 19.04.2018 р. №1-2/6-126) затверджено програму дослідно-експериментальної роботи академічного рівня з надання соціально-педагогічної допомоги дітям і сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів. Задіяно 27 експериментальних майданчиків у чотирьох областях.

На виконання наказу МОН України від 08.08.2017 р. №1127 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року» та Програми спільної діяльності НАПН України та МОН України у вересні–жовтні 2018 р. за участі 534 практичних психологів та 499 соціальних педагогів ЗЗСО всіх областей України проведено всеукраїнський моніторинг «Надання допомоги дітям, постраждалим від військових дій, і внутрішньо переселеним особам в діяльності психологічної служби». Важливим аспектом упровадження результатів наукового дослідження є розроблені Центром пропозиції до проектів нормативно-правових документів та підготовка аналітичних матеріалів. Зокрема, впродовж 2016–2018 рр. співробітники Центру підготували проекти двох розпорядчих листів МОН України та надали пропозиції до таких нормативно-правових актів:

- Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 09.09.2018 р. № 90);

- Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 р. (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 31.08.2018 р. № 96);

До плану заходів реалізації Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр. (лист УНМЦ практичної психології і соціальної роботи від 12.04.2017 р. № 62);

Наказ МОН України від 08.08.2017 р. № 1127 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року».

Упроваджували напрацювання у 2016–2017 рр. в:

- органах державної влади та місцевого самоврядування – 3;

- закладах післядипломної педагогічної освіти – 19;
- підвідомчих установах НАПН України – 6;
- інших установах, підприємствах, організаціях – 9.

Публікації за темою наукового дослідження поширюються серед користувачів через Електронну бібліотеку НАПН України. Помічено позитивну динаміку завантажень як у кількісному вимірі, так і в географії користувачів: скажімо, у 2016 р. – 47 завантажень; у 2017 р. – 2951; у 2018 р. – 7502 завантаження.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що допомога працівників психологічної служби дітям, котрі опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок військових дій, має бути системною і орієнтованою на всі рівні функціонування дитини: пізнавальні процеси, систему цінностей та переконань, емоційну сферу, життєві плани і перспективи, поведінку, навички соціальної взаємодії, особистісну ідентичність і «Я-концепцію». Така багатоплановість і комплексний характер надання допомоги вимагає координації зусиль всіх учасників освітнього процесу, продуктивної взаємодії працівників психологічної служби з педагогічними працівниками та батьками.

Водночас наголосимо на суспільній значущості та педагогічній доцільності досліджуваної теми. Передбачаючи довгострокові психологічні наслідки проблеми психологічної травматизації осіб, що пережили військові дії, вимушене переселення, втрату соціальних зв'язків, варто акцентувати на доцільності розширення наукових пошуків у цьому напрямі та закономірності пролонгації для лабораторії прикладної психології освіти УНМЦ практичної психології і соціальної роботи дослідження у 2019–2021 рр. на тему: «Науково-методичне забезпечення діяльності працівників психологічної служби з надання допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій».

1. *Агресія. Анексія. Конфлікт. Соціально-педагогічна та психологічна відповідь на виклики для дітей: методичні рекомендації для педагогів дошкільних навчальних закладів* / авт. кол. ; заг. ред. К. Б. Левченко, В. Г. Панка, Л. Г. Ковальчук. – К. : ТОВ Агентство «Україна», 2016. – 100 с.

2. *Герило Г. М., Гніда Т. Б., Корнієнко І. О., Луценко Ю. А. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів/за ред. Ю. А. Луценко.* К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. – 128 с.

3. *Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації»* / В. Л. Андрєєнкова, К. Б. Левченко, Н. В. Лунченко, М. М. Матвійчук. – К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. – 144 с.

4. *Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір» : навчально-методичний посіб. / кол. авторів за заг. ред. С. О. Богданова, В. Г. Панка – К. : НаУКМА, ГЛІФ Медіа, 2017. – 208 с.*

5. *Корнієнко І. О. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту: практич. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 152 с.*

6. *Музиченко І. В. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби. / І. В. Музиченко, І. І. Ткачук – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 88 с.*

7. *Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення: [Метод. реком.] / авт. кол. за заг. ред. Л. Г. Ковальчук, канд. пед. наук, К. Б. Левченко. – К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2017. – 76 с.*

8. *Панок В. Г.* Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах. К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016. – 68 с.

9. *Підготовка* вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. / С. О. Богданов та ін. ; заг. ред. : В. М. Чернобровкін, В. Г. Панок – К. : ПУЛЬСАРИ, 2017. – 208 с.: іл., табл.

10. *Створення* системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти : навч.-метод. посіб. / Адамчук Л. Л. та ін. ; заг. ред.: К. Б. Левченко, В. Г. Панок. – К. : ФОП С. О. Нічoga. – 2018. – 174 с.

11. *Ткачук І. І.* Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів/наук. ред. В. Г. Панок. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи. – 2018. – 78 с.

References

1. *Agresiya. Aneksiya. Konflikt. Sotsialno-pedagogichna ta psihologichna vidpovid na vikliki dlya ditey: metodichni rekomendatsiyi dlya pedagogiv doshkilnih navchalnih zakladiv* / avt. kol. ; zag. red. K. B. Levchenko, V. G. Panka, L. G. Kovalchuk. – K.: Agentstvo «Ukrayina», 2016. – 100 s.

2. *Gerilo G. M., Gnida T. B., Kornienko I. O., Lutsenko Y. A.* OrganIzatsIya sotsIalno-psihologIchnogo suprovodu ditey, simey, yaki postrazhdali vnasiIdok viyskovih konfliktiv/zag. red. Y. A. Lutsenko. Kiyiv : UNMTs praktichnoyi psihologiyi i sotsialnoyi roboti, 2018. – 128 s.

3. *Komplekt osvitnih program «Virishennya konfliktiv mirnim shlyahom. Bazovi navichki mediatsiyi»* / V.L. Andreenkova, K.B. Levchenko, N.V. Lunchenko, M.M. Matviychuk. – Kyiv : TOV «Agentstvo «Ukrayina», 2018. – 144 s.

4. *Korektsiyno-rozvitkova* programa formuvannya stiykosti do stresu v ditey doshkilnogo viku ta shkolyariv «Bezpechniy prostir»: navchalno-metodichniy posib. / kol. avtorIv za zag. red. Bogdanov S.O., Panok V.G. – Kiyiv : NaUKMA, GLIF Media, 2017. – 208 s.

5. *Kornienko I. O., Lisovetska I. M., Lutsenko Y. A., Romanovska D. D.* Dosvid nadannya dopomogi dityam i slm'yam – zheravam viyskovogo konfliktu: prakt. posib. Kiyiv: UNMTs praktichnoyi psihologiyi i sotsialnoyi roboti, 2017. –152 s.

6. *Muzichenko I. V., Tkachuk I. I.* Shlyahi podolannya dityachoyi psihotravmi v diyalnosti pratsivnikiv psihologichnoyi sluzhbi. Kiyiv : UNMTs praktichnoyi psihologiyi i sotsialnoyi roboti, 2017. – 88 s.

7. *Nebezpechni* kvesti dlya ditey: profilaktika zaluchennya: [Metod. rekom.] / avt. kol. za zag. red. Kovalchuk L.G., kand. ped. nauk, Levchenko K.B., dokt. yurid. nauk, profesor. – K.: TOV «Agentstvo «Ukrayina», 2017. – 76 s.

8. *Panok V. G. , Ostrova V. D.* Sotsialno-pedagogichna diagnostika ditey ta rodin, yaki opinilis v skladnih zhittevih obstavinah. Kiyiv : UNMTs praktichnoyi psihologiyi i sotsialnoyi roboti, 2016. – 68 s.

9. *Pidgotovka* vchiteliv do rozvitku zhittestiykosti/stresostiykosti u ditey v osvitnih navchalnih zakladah : navch.-metod. posib. / Bogdanov S. O. ta in. ; zag. red.: Chernobrovkin V. M., Panok V. G. – Kiyiv : PULSARI, 2017. – 208 s.: il., tabl.

10. *Stvorennya* sistemi sluzhb porozuminnya dlya vprovadzhenya mediatsiyi za printsipom «rivniy-rivnomu/rivna-rivniy» ta virishennya konfliktiv mirnim shlyahom u zakladah osviti : navch.metod. posib. / Adamchuk L.L. ta in. ; zag. red.: Levchenko K.B., Panok V. G. – K.: FOP Nichoga S.O. –2018. – 174 s.

11. *Tkachuk I. I.* Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, scho opinilisy u skladnih zhittevih obstavinah vnaslidok viyskovih konfliktiv/ nauk. red. V. G. Panok. Kiyiv : UNMTs praktichnoyi psihologiyi i sotsialnoyi roboti, 2018. – 78 s.

Рекомендовано до друку. Д-р психол. наук проф. дійсн. член НАПН України С. Д. Максименко